

מסורות הכתיבה של שירת "האזינו" בכתבי-יד מימי-הביניים

המבנה של שירת "האזינו" העסיק את חכמי ההלכה והמסורה יותר מאשר כל מבנה של שירה אחרת במקרא. הבירורים נבעו מתוך מניעים הלכתיים, שמטרתם הייתה להורות לסופרים המעתיקים את דרך הכתיבה של השירה ושל שני הקטעים שלפניה ושל אחריה.

צורת השירה לא נקבעה בתלמוד, כי אם מאוחר יותר, בערך במאה התשיעית, היא נזכרת לראשונה במסכת סופרים ובה נמסר על מסורת הכתיבה בשבעים שיטין. כמאתיים שנה מאוחר יותר כותב הרמב"ם ב"הלכות ספר תורה" (פ"ח, ה"ד):

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם - ראיתי לכתב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות וצורות השירות, כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם. וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין - לפי שהגיהו בן-אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו; ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.

כתב-היד שעליו סמך הרמב"ם הוא כתב-היד המפורסם הידוע בשם "כתר חלב", "כתר ארם-צובה", או בקיצור: "הכתר". הוא נכתב בא"י לפני למעלה מאלף שנה, ובשל דיוקו ויוקרתו הוא נבחר על-ידי הרמב"ם לשמש כבסיס להלכות ספר-התורה אשר כתב. במאה ה-15 הועבר "הכתר" לחלב שבסוריה ושם, בבית הכנסת הספרדי, היה שמור בכספת עד לפרעות שפרצו ביהודי ארם צובה בשנת תש"ח, ושבמהלכן נשרף בית הכנסת וכתב-היד נחשב אבוד. כעשר שנים לאחר-מכן הובא "הכתר" לארץ תחת מעטה של סודיות, אך למרבה הצער, כ-170 דפים מתוך קרוב ל-490 דפיו חסרים ובהם כמעט כל חמשת חומשי תורה. החלק ששרד מן התורה הוא בן שבעה פרקים בסוף ס' דברים, ולמזלנו הרב, הוא כולל את שירת האזינו בשלמותה. אלא דא עקא! השירה ב"כתר" כתובה ב-67 שורות (השורות: 10, 16, 38 הן ארוכות) ולא ב-70, וזו לכאורה, ראייה חותכת נגד הזיהוי של "הכתר" עם כתב-היד שעליו סמך הרמב"ם.

פרופ' גושן-גוטשטיין, מי שחקר רבות את "הכתר", בדק את הסוגיה לעומקה והגיע למסקנה, כי "הכתר" הוא כתב היד שבו השתמש הרמב"ם. ובאשר לסתירה במספר השורות בינו ובין הנוסח המודפס של משנה תורה, הוא קובע, כי גרסת הדפוסים אשר נהפכה להלכה - מעולם לא הייתה פסקו של הרמב"ם כפי שמתברר מעדותם של כתבי-היד ומעדותם של הפוסקים בני זמנו. הרמב"ם פסק אפוא 67 שורות בניגוד למסכת סופרים, ומסיבות שונות, שיפורטו להלן, הפך בהמשך הזמן ונעשה זהה למסורת השלטת - מסורת 70 השורות [1]. דרך כתיבה זו נתקבלה להלכה בשולחן ערוך ונוהגת עד היום הזה בספרי התורה שלנו [2].

מה גרם לשינוי מ-67 שורות ל-70? עפ"י פסקו של הרמב"ם (בעקבות המסורה) קיימים ארבעה תנאי כתיבה המשפיעים על עיצוב היריעה: א. הקטע שלמעלה מן השירה צריך להיכתב בשש שורות שראשיהן נתונים. ב. כתיבת הקטע שלמטה מן השירה בחמש שורות שראשיהן נתונים. ג. כתיבת השירה ב-67 שורות שראשיהן ומחציותיהן נתונים, ובצורת אריח על-גבי אריח ולבנה על-גבי לבנה. ד. השארת רווח מינימלי שבין שני חלקי השורה הנחשב לשווה לרווח שבפרשה סתומה (=רווח של תשע אותיות).

ובכן, סופר הרוצה לקיים את כל ארבעת התנאים יתקשה מאוד, שכן בכואו לכתוב את השירה ב-67 שורות הוא יאלץ להרחיב מאוד את היריעה על-מנת שיוכל לכתוב את שלוש השורות הארוכות (10, 16, 38) כשבין מחציותיהן רווח של פרשה סתומה. בדרך זו, מאידך, אי-אפשר יהיה לקיים את התנאי הראשון שבו יש לכתוב את הקטע שמעל השירה בשש שורות שראשיהן נתונים, שהרי השורות תהיינה קצרות, ולא בקו ישר עם שלוש השורות הארוכות של השירה [3]. ואם תאמר: יכתוב הסופר תחילה את שש השורות שמעל השירה ומתחתיהן יכתוב את שורות השירה, הרי גם אז לא יעלה בידו לעשות זאת, שכן אי-אפשר יהיה לקיים את התנאי הרביעי, ולהשאיר רווח של פרשה סתומה בין שתי המחציות של השורות הארוכות.

קושי זה העלה פקפוקים באמיתות המסורת של כתיבת השירה ב-67 שורות, ומכאן אל המסקנה שאליה הגיע חכם המסורה ר' מנחם די לונזאנו (מסוף המאה ה"ט"): "הא למדת כי הטוב והישר

לעשות שירה זו שבעים שיטות וראשיהן הראשונים והאמצעיים הנם כתובים בספרי הרמב"ם הדפוסים".

עיון בעשרות רבות של כתבי-יד מימי הביניים מצביע על קיומן של שלוש דרכי כתיבה שונות של השירה בהתאם לאזורי המסירה השונים בתפוצה היהודית[4]:

א. בתימן - כתבי-היד התימניים שומרים בד"כ על מסורת הכתיבה ב-67 שורות. במחצית השנייה של המאה ה"ח כתב החכם התימני, ר' יחיא ב"ר יוסף צאלח "כי ידוע ומפורסם כי העתק שלנו (=התורה בעדת התימנים) הועתקו מספר שכתב רבינו הרמב"ם בכתב יד קדש שלו".

ב. בספרד - במרחב הספרדי התרוצצו שתי מסורות כתיבה דומיננטיות: 67 שורות ו-70, כאשר למסורת 67 השורות יש עדיפות מה על פני זולתה. בימי הביניים כונו ספרי ספרד בפי חכמים בשם: "ספרי ספרד המדויקים", והפכו לשם דבר בדיוקם. ר' מנחם די לונזאנו, מחשובי חכמי המסורה, שאותו הזכרנו לעיל, כותב בהקדמה לספרו 'אור תורה': "ובכל מקום שתמצא ס"ס (היינו ספרי ספרד) שהם המוגהים והנאמנים, שראיתי לסמוך עליהם..."

ג. באשכנז - התמונה העולה במרחב האשכנזי שונה באופן מהותי מזו שהסתמנה בכתבי-היד התימניים והספרדיים. כאן לא נמצא אף לא כתב-יד אחד שבו כתובה השירה ב-67 שורות כבמסורת "הכתר". מיעוטם כתובים ב-70 שורות (ללא כל הקפדה על כתיבת הקטע שמעל לשירה בשש שורות ובראש הדף) וברובם המכריע ערוכה השירה בצורות סימטריות שונות אשר נפסלו בהלכה, כגון: כתיבה בדומה לשירת הים - אריח על-גבי לִכְנָה ולִכְנָה על-גבי אריח וכד' [5].

המציאות הטכסטואלית, ששררה בספרי התורה בחבל אשכנז, לא הייתה לרוחם של חכמים מקומיים, והיו מביניהם אשר לא רק הגיעו להכרה זו, אלא אף ניסו לעשות מעשה וטרחו לנדרדור לארצות אחרות כדי להעתיק מספר מהימן ולהביאו לארצם. דוגמה למצב זה מובאת בספרו של ר' מנחם המאירי, אחד מגדולי המסורה שבסוף ימי הביניים, ובה ציטוט מדבריו של ר' מאיר הלוי (הרמ"ה):

והריני מודיע שאחרי ימים בא רב אחד גדול ומעולה ומופלא בחכמה וישיבה שהיה שמו הרב ר' שמואל הקטן... מארץ אשכנז לטוליטול' ..., וצוה לכתוב חומש מדויק בכל תקון ספר תורה על פי ספר הרב רבנו מאיר כדי להוליכו לאשכנז לדקדק בו ספרי תורה ולהעיד לו עליו הסופר... וכתב הסופר בסוף הספר דברים זה נסחם: נכתב זה הספר בטוליטול' מספר מוגה בכל תקון ס"ת בחסרות ויתרות, ובפרשיות פתוחות וסתומות ... ובצורות השירות ובתיבות שבראשי השיטות וכל שאר תיקוני ס"ת על פי ספר הרב רבנו מאיר ז"ל... [6].

הסיפור מלמד על מאמצים שנעשו כדי לשנות באופן משמעותי את המציאות הטכסטואלית באשכנז, אך כפי שתיארנו לעיל מאמצים אלה לא נשאו פרי, לפחות לא בתחום הכתיבה של שירת "האזינו".

יוסי פרץ

הערות:

[1] מ' גושן-גוטשטיין, "האותנטיות של כתר חלב", בתוך: ח' רבין (עורך), כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, כרך א', ירושלים תש"ך, עמ' י-ל"ז; וראה גם סיכום המחקר אצל: י"ש פנקובר, "יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות", כרך ב' (דיסרטציה), ירושלים תשמ"ב, ציון כ"ד, עמ' 432-433.

[2] ראה: שולחן-ערוך, יורה דעה, סימן ער"ה ס' קטן ה'.

[3] י"ש פנקובר עסק בהרחבה בנושא זה, והוא הביא שו"תים שונים מן המאה ה"ח שמהם עולה, כי רבנים התירו לכתוב את שש השורות שמעל לשירה ברווחים שונים משני הצדדים מעל לשורות השירה. ראה בהרחבה: penkower, j.s., "Maimonides and the Aleppo Codex", Textus IX (1981), pp. 111-113. ; וכן: י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם-צובה - עדות חדשה, הוצאת אוניברסיטת "בר-אילן", המכון לחקר המקרא היהודי, כרך ר', רמת-גן תשנ"ג, עמ' 63 הערה 164.

[4] הנתונים מתבססים על ממצאי פרויקט המחקר, המתנהל ב"מפעל כתבי-היד של המקרא והמסורה בימי הביניים", בראשותו של הפרופ' מנחם כהן.

[5] ראה בהרחבה בעבודת-הגמר שלי: סימני זהות טכסטואליים של אסכולות מסירה בכתבי-יד מקראיים של ימי הביניים, מידת המתאם ביניהם ומשמעם להבנת תולדות המסירה של הנוסח, (עבודת גמר באוניברסיטת "בר-אילן"), רמת-גן תשמ"ו, עמ' 51 - 79.

[6] ר' מנחם המאירי, קרית ספר, מהד' איזמיר, תרכ"א חלק א', דף ח', עמ' ב'.

